

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2025.1.104>

UOT: 398; 821.512.164

Vüsalə Nuriyeva
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26
e-mail: lemannurieva55@gmail.com

TÜRKMANLARIN ŞİFAHİ ƏDƏBİYYAT NÜMUNƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə İraq-türkman folklorunun qiymətli örnəkləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Həm Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının, həm də Türkman xalq ədəbiyyatının janr oxşarlıqlarının görkəmli tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılması da diqqəti cəlb edir. Hər iki xalqın eyni soykökə, adət-ənənəyə aid olması artıq uzun illərdir ki, öz təsdiqini tapmışdır. Bir xalqı nüfuz və dəyər sahibi edən onun dili, tarixi, keçmişi, adət-ənənələri, milli-mənəvi dəyərləridir. Türkman folklor nümunələri olan bayatılar, atalar sözü və məsəllər bu xalqın nə qədər dərin və qədim keçmişə aid olduğunu göstəricisidir.

Açar sözlər: Türkman, folklor, Kərkük, tapmaca, bayatı

Giriş

Folklor hər bir xalqın adət-ənənəsini, milli-mənəvi dəyərlərini, keçmişini özündə əks etdirir. Əsətlir və bayatıda, nağıl və dastanda əbədiləşən, canlı yaddaşa çevrilən, heç kəsin soyunu, əslini unutmağa qoymayan, onu parçalanmaqdan xilas edən, xalqın bütövlüyünü təmin edən də folklorudur.

Türkman folkloru və ədəbiyyatı zəngin, çeşidli bir mənbədir. Bu folklor əsasən bayatılar, atalar sözləri, tapmacalar, əfsanələr, nağıllar, mahnılar və bir çox ədəbiyyat nümunələri ilə zəngindir. İraq türkmanları tükənməz folklor qaynağına malik olmaqla yanaşı, yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə də zəngindir. Qədim İraq torpaqlarında məskunlaşmış türkdilli soydaşlarımız olan kərküklər etnik və mədəni bir qrupdur. İraqın şimalında, əsasən toplu halında yaşayan, sayı iki milyon yarımaya çatan bu elatın dili Azərbaycan dilindən fərqlənir. Əsrlər boyunca Türküstandan Azərbaycana, oradan da İraqa köç edən türkmanlar yaşadıkları bölgələrdə zəngin mədəniyyət və dövlətçilik ənənələri formalaşdırıblar. İraq türkmanları İraq Respublikasının Kərkük və ya Türkmaneli adlanan bölgəsində yaşayırlar. Onlar İraqda yaşayan əhalinin 13 faizini təşkil edirlər. Mosul, Kərkük, Ərbil, Səlahəddin İraq türkmanlarının daha sıx yaşadığı ərazilər hesab olunur. Türkmanlar oğuz tayfa qrupuna daxildirlər. Türkman adını onlar islam dinini qəbul etdikdən sonra daşımağa başlamışlar. Bu etnonim mənbələrdə gah “türkman”, gah da “türkmən” kimi işlədilir. Əslində isə bu sözün “türkman” şəklində işlədilməsi daha məqsədəuyğundur. Türkman kəlməsi “türk” və “man” tərkiblərindən ibarətdir ki, “əsl türk”, “xalis türk”, “ulu türk”, “türk adamı”, “cəsür”, “igid” anlamlarına uyğun gəlir. Bu gün “Türkmaneli” adlanan ərazilərdə 5 milyondan çox Türkman xalqı öz kimliyini qoruyaraq yüksək təhsil səviyyəsi və zəngin ədəbiyyat irsi ilə İraqın mədəni həyatında mühüm yer tutur. İraq türkmanlarının mədəni irsi əsrlər boyunca Türküstandan İraqa uzanan köçlər nəticəsində formalaşmış və zənginləşmişdir. 1991-ci ildən sonra aparılan araşdırmalar bu irsi daha dərinədən tanımağa və dünyaya çatdırmağa şərait yaratdı. İmadəddin Nəsimidən başlayan ədəbi ənənə bu gün də Türkman yazarları və şairləri tərəfindən yaşadılır və inkişaf etdirilir. Həm Nəsimi, həm Məhəmməd Füzuli kimi dühalar İraq-türkman ədəbiyyatının klassik dövrünün əsas sütunlarını təşkil edir.

İraq-türkman ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. İlk növbədə, İraq-türkmanları xalq yaddaşından süzülüb gələn, xalqın mənəvi bütövlüyünü təmin edən, milli epos düşüncəsi və lirik duyğuların məhsulu olan zəngin folklor irsinə sahibdirlər. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tədqiqatçı Qəzənfər Paşayev, Dr.Sinan Səid, Prof.Dr.Faruk Sümer kimi alimlərin araşdırmaları Türkman ədəbiyyatının, folklorunun dünyada tanınmasına böyük töhfə vermişdir. Qəzənfər Paşayev tərtib etdiyi “İraq-türkman nağılları” kitabında qeyd edir ki, türkman nağılları, xoyratları, şifahi ədəbiyyat nümunələri olduqca zəngin və əhəmiyyətlidir. Türkman folklor nümunələri arasında dastan nümunələri də yer almışdır. İraq-türkmanları nağıllar kimi dastanlara da “matal” deyirlər. “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Əsli və Kərəm”, “Fərhad və Şirin”, “Koroğlu”, “Arzu-Qəmbər” daha geniş yayılmış dastan nümunələri hesab olunur. İraq-türkman folkloruna Azərbaycan folklor yaradıcılığının böyük təsiri olub. Bu mənada yuxarıda adları sadalanan dastanları Azərbaycan dastanlarının bilavasitə təsiri ilə yaranmış türkman dastan variantları hesab etmək olur. Bu dastanlar Azərbaycan variantlarından kəskin şəkildə fərqlənir. Bu da o deməkdir ki, İraq-Türkman folklorunun tədqiqi tarixi keçmişimizin, xalq poeziyamızın, folklorumuzun öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İraq-türkman folklorşünaslarının tarixində XX əsrin ikinci yarısı mühüm rol oynayır. Xoyrat və manilər, xalq havaları, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, əfsanələr elə həmin vaxtda toplanaraq çap edilmişdir. İraq türkmanlarının yaratdığı şifahi və yazılı ədəbiyyat əsrlər boyu inkişaf etdirilərək zəngin bir irs meydana gətirmişdir.

Şərq dünyasının görkəmli sənətkarı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dahi şairi Məhəmməd Füzuli də çox qiymətli yaradıcılıq nümunələri ilə Türkman ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. Türkman əsilli iraqi şair M.Füzuli bayat soyundan, kərkük türklərindəndir. Füzuli də hər türkman şair kimi bayatların təsiri altında qalır və şeirlərində hoyratlardakı cinslərdən ustalıqla istifadə edir. Ədib öz əsərlərində bayatı, nağıl, dastan, lətifə, təmsil, atalar sözü və məsəllərdən ibarət folklor nümunələrinə də geniş yer vermişdir. Bu nümunələr şairin əsərlərinin yaranmasına güclü təsir göstərmişdir. “Nə olur, uzi qara qulda xətdən qeyri?” (Xətasız qul olma), “Ehtiyat et, yanmasın nəgəh quru odunda yaş.” (Qurunun oduna yaş da yanar).

Türkman folklorunun tədqiqində kərküklü tədqiqatçı, görkəmli alim Əta Tərzibaşının da müstəsna xidmətləri və çox böyük rolu olmuşdur. “Bizim Türkman ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın, bəlkə əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bütün bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə bir-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda, aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir” [1, s.13]. Folklorşünas alim yazır ki, xoyratın kökləri İraqda türkmanların yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, sonralar isə İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, Təbrizə, Azərbaycan torpaqlarına yayılmışdır.

Əta Tərzibaşı xoyrat, mani və bayatları misralararası mənə bağlılığı baxımından müqayisə edərək qələmə almışdır. Tədqiqatçının müqayisə üçün verdiyi xoyrat və manilərdə misralar arasındakı bağlılığı görmüş olur.

*Dolandı gün,
Döndü gün, dolandı gün.
Mən sənə daldalandım
Sənə də dolandı gün.*

*Avcılar av tutmasın
Çaxmağı qav tutmasın
Səni vuran avcının
Qolları yay tutmasın.*

Xoyrat və manilərimizin başlıca vəzifələrindən biri də bunların ən çox qanadları arasında mənə bağlılığının mövcudluğudur.

*Keşdi ömrüm
Gör necə keşdi ömrüm.
Harayladım dönmədi,
Elə bil keşdi ömrüm [2, s.135].*

İraq-Türkman folklorunun tədqiqində tanınmış alim professor Qəzənfər Paşayevin xidmətləri də danılmazdır. O, bir ipliyyə inci dənələrini düzən kimi İraq-Kərkük folkloru ilə bağlı əsərlərini sıralamışdır.

“Türkmən folklorunda lirik növün “bayatı-tapmaca” janrına da təsadüf edilir. Təbiət və cəmiyyət hadisələrinin, real valıqların poetik təsvirini əks etdirən, formaca bayatı və qıfılbəndlərə oxşayan, lakin ifadə etdiyi məcazi mənasına görə onlardan fərqlənən “bayatı-tapmaca”lar nə Azərbaycan folklorunda, nə də onun qüdrətli qolu olan Türkman folklorunda lirik növün ayrıca janrı kimi tədqiq olunmamışdır. Onlar gah tapmaca, gah bayatı, gah da cinaslı tapmaca adı altında verilmişlər”. [1, s.156].

Tapmacalar Kərkük folklorunda xoyratlar, xalq havaları, atalar sözləri, nağıllar kimi geniş yayılmışdır. İraqlı folklorşünaslar xalq ədəbiyyatının bu janrına dair xüsusi tədqiqat aparmasalar da, bəzi əsərlərində onlara toxunmuş və nümunələr vermişlər. Tədqiqatçı Aydın Kərkük isə 300 dən artıq tapmacanı toplayaraq ayrıca kitab halında çap etmişdir. “Türkdilli xalqlar arasında bilməcə (türk) topişmek (özbək) matal (türkmən) adı ilə tanınan tapmacalar Kərkük dolaylarında da Azərbaycanda olduğu kimi tapmaca adı ilə tanınır.” [2, s.233]. Aydın Kərkük tapmaca sözünün etimologiyasını araşdıraraq bildirir ki, “Kərkükdə bilməcəyə tapmaq sözünün feil kökündən törəmiş tapmaca deyirlər” [4, s.55]. Əslində elə bilməcə sözü də bilmək feil kökündən yaranmışdır. Nəyisə bilmək, hər hansı məchulu üzə çıxarmaq, yeniliyə can atmaq insan təbiətinə xas olan xüsusiyyətdir. Odur ki, tapmacalar şifahi xalq ədəbiyyatının bir janrı kimi hamının qəlbinə yatır. Elə indinin özündə belə bir çox xalqlarda televiziya ilə tapmaca məclislərinin keçirilməsi böyük marağa səbəb olur. Tapmaca məclislərində hərə öz biliyini, aqlını, zəkasını, göstərməyə can atır. Tapmacanın açmasını daha tez tapana xüsusi ehtiram göstərilir. Kərkük adətlərində tapmacalar duzlu-məzəli dillə, qəribə bir əda ilə danışılır. Yaxın keçmiş qədər kənd yerlərində tapmacasız gecə keçməzdi. Kərkük dolaylarında ana və nənələr də uşaqlarına çoxlu tapmaca öyrədirlər. Hətta saylar da uşaqlara tapmacalar vasitəsilə öyrədilir. Tapmaca deməyə “Tap nədi, tapış nədi” – deyə başlayırlar.

Öz xüsusiyyətlərinə görə iraq-türkman tapmacaları Azərbaycan tapmacalarından fərqlənmişdir. Onlar da poetik quruluşuna görə nəzm və nəsr şəklində olurlar.

*Ağ odada sarı gəlin. (Lampa)
Haqq bilər, xalq bilməz. (Əcəl)
Əlsiz-ayaqsız qapı açır. (Yel)
Hər fikir altından çıxar. (Qələm)*

Kərkük folklorunda iki, üç, dörd sətirli tapmacalar da vardır.

*Dağdan-təpədən qar yağar,
Nənəm onu bişirər. (Ələk, un)*

Kərkük tapmacalarının əksəriyyəti metafora şəklində qurulur. Məcəz tapmacanın canıdır. Məcəzi duymaq tapmacanın açmasını dərk etmək deməkdir.

*Daşdandır, dəmirdəndir.
Mayası xəmirəndir. (Dəyirman)*

İraq-türkman tapmacalarının əksəriyyəti bənzətmə, müqayisə, təşbeh, təkrir və başqa bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə düzəlir. Azərbaycanda olduğu kimi Kərkük folklorunda da tapmacalar atalar sözləri, məsəllərlə qaynayıb-qarışmış, şifahi xalq ədəbiyyatının dəyər qiymətini daha da artırmışdır.

Ümumiyyətlə xalq poeziyasının məzmunu xalq həyatının məzmunu ilə müəyyən olunur. Harada ki, xalq poeziyasının məzmunu yoxsuldur, deməli, orada xalq həyatının özü də yoxsuldur və əksinə, xalq poeziyasının məzmunu zəngin olan xalqlarda xalq həyatının özü də zəngin olur. Bu baxımdan, musiqi ilə xalq poeziyasının vəhdətindən yaranan, bu incilər, onu yaradanların nə qədər yüksək zövqə, bəşəri hissələrə, duyumlara malik olduqlarına dəlalət edir. Xalqın şifahi ədəbiyyatının zənginliyi onun yüksək düşüncə qabiliyyətini göstərən ən ümdə amillərdəndir. Epik növə daxil olan atalar sözü və məsəllər də bu baxımdan səciyyəvidir. Çox geniş yayılmış bu janrların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Atalar sözləri xalq arasında “böyüklər sözü”, “dədələrdən qalma söz”, “ululardan qalma söz” kimi tanınır və bununla da ən qiymətli irs olduğuna işarə edilir.

İraq-türkman atalar sözü və məsəllərinin böyük bir qismi mal-dövlətlə bağlı yaranmışdır. Ataların fikrincə, çox mal-dövlət toplamaq mənasızdır. “Mal ya qərəz, ya mərəz gətirər”. “Para əl kiridir”. “Zənginlik könlüdədir, malda deyil”. “Parası əziz olanın özü zəlil olar”.

Atalar var-dövlətlə bağlı xalq arasında geniş yayılan bir çox başqa hikmətli kəlamlar da yaratmışlar.

*Malı gedənin imanı da gedər.
Malın mal olmasın, bazarın bazar olsun.
Mal da şirin, can da şirin [2, s.226].*

Bu atalar sözü və məsəllərdə insanların gözütoxlugundan, tamahkarlıq və acgözlüyün bəlasından da bəhs olunur. Çünki gözütoxluluq xoşbəxtlik, tamahkarlıq və acgözlük isə bədbəxtlik gətirir. “Çox aş ya qarın ağrıdar, ya baş”. “Az tamah az ziyan gətirər”. “Azacıq aşın, ağrımaz başın”.

İraq-Türkman atalar sözləri və məsəllərində təlim-tərbiyə motivləri də geniş yer almışdır. “Əxlaq paradan əvvəldir”, “Qız öz başına qalsa, ya davulçuya varar, ya zurnaçıya”, “Kiçikdən xəta, böyükdən əta”. Bu atalar sözlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, kərkük dolaylarında tərbiyə işində böyük tələbkarlıq vardır.

İraq-türkman atalar sözü və məsəllərinin bədii xüsusiyyətləriylə yanaşı, cinas, kinayə, mübaliğə və başqa dil vasitələrindən xalq məharətlə istifadə etmişdir. Atalar sözlərinin məcazi bədii vasitələrlə ifadə edilməsi onların təsir qüvvəsini qat-qat artırmışdır. Cinaslar ən çox xoyratlarla işlənən atalar sözlərində özünü göstərir. Məsələn:

*Bir daş atar
Bir kirəc, bir daş atar.
Tərəzin əyiləndə,
Hər gələn bir daş atar [3, s.123]*

Mübaliğə yolu ilə düzələn atalar sözləri və məsəllər xalq müdrikliyinin inciləridir. Məsələn: “Haqqa qarşı boynun qıldan incədir”, “Su yatar, düşmən yatmaz”, “İnsanın gözü, yerin qulağı var”.

Əsrlər öncə yaranan, müdriklik abidəsinə çevrilən, zəmanəmizə qədər gəlib çıxan, İraq-türkman folklorunun aparıcı janrlarından olan Atalar sözü və məsəllər indi də öz əhəmiyyətini itirmir, tərbiyəedici

təsir gücünü qoruyub saxlayır, xalqın tarixini, mənəvi-psixoloji təkamül yolunu işıqlandırır. Nəinki atalar sözləri, həm Türkmən, həm də Kərkük folklorunun bütün janrları öz rəngarəngliyi, çoxvariantlı olması ilə uzun illər tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, İraq-Türkmən folkloru və ya Kərkük folkloru dedikdə toplu halda yaşayan bütün İraq türkmənlərinin şifahi xalq ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. Kərkük dolaylarında həm Kərkük folkloru, həm də iraq-türkmən folkloru terminləri işlənir və eyni zamanda əsrlərlə başqa xalqların əhatəsində qalan, məhz buna görə də qədim leksik və fonetik xüsusiyyətlərini daha çox saxlayan İraq türkmənlərinin dili “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanının dil özəlliklərini tamamilə əks etdirir. Dastanda işlənən sözlərin indinin özündə belə Kərkük dilində işlək olması, həmin sözlərin eyni mənada işlənməsi buna sübutdur. Məsələn: kəpənək (yapıncı), xerxız (oğru), əkmək (çörək), nəsnə (əşya, alət), imdi (indi), kəndi (özü).

Görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı da “Kitabi Dədə Qorqud”u İraq türkmənlərinin “ana kitab”ı adlandırmışdır. Əminliklə deyə bilərik ki, istər Azərbaycan, istərsə İraq-Türkmən şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrları, adət-ənənələri, milli mənəvi dəyərləri bundan sonra da gələcək nəsillərə laiqincə ötürüləcək və hər iki xalqın eyni soykökə malik olduğu haqda daha dərin tədqiqatlar aparılacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Paşayev Q. (2012). Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Təhsil”, s568
2. Paşayev Q. (2003). Kərkük Folklorunun janrları. Elm nəşriyyatı, s320
3. Paşayev Q. (1992). İraq-Türkmən folkloru. III-cild. Bakı: “Yazıçı”, s290
4. Sübhü Saatçı. (2008). Kərkük çocuq folkloru. İstanbul, s152

Vusala Nuriyeva

Examples of Turkman Oral Literature

Summary

The article provides detailed information about valuable examples of Iraqi-Turkmen folklore. The study of genre similarities of both Azerbaijani oral folk literature and Turkmen folk literature by prominent researchers is also noteworthy. It has been confirmed for many years that both peoples have the same ancestry and traditions. The history, past, national, and moral values are what make a nation influential and valuable. Proverbs, ancestral sayings, and tales that are examples of Turkmen folklore are indicators of how deep and ancient the history of this people is.

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nigar Babaxanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*